

UOT:82

**BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA HƏRFİ RƏMZLƏRDƏN İSTİFADƏ
(FÜZULİ POEZİYASININ NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)***dosent Məlikova Gülarə Aqaid qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**gulara.melikova@mail.ru*

Xülasə: Tarixdən məlum olduğu kimi, VII əsrdə ərəb istilasından sonra islam dinini qəbul etmiş bir çox dünya xalqları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri ərəb əlifbasını öz əsas yazı sistemə çevirdilər. Bu səbəbdən milli – mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən yazı nümunələri, klassik ədəbiyyatımızın inciləri, tarixi sənədlərin böyük əksəriyyəti və s. ərəb əlifbası ilə yazılmış və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Ərəb hərflərinin quruluşu, yazılış forması orta əsr şairlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran vasitə kimi, eləcə də bədii sənət nümunələrində - qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində gözəlin xarici görünüşünün, aşiqin eşq əlindən çəkdiyi cəfaların bədii təsvirində, əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, eləcə də gözəlliyin tərənnümü vasitəsilə oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəməz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir. Adətən, ağzın zərifliyi və danışq qabiliyyəti «mim» hərfi ilə, gözlər «sad» və ya «eyn» hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, qədd və qamət – əlif hərfi ilə verilirdi. Ədəbiyyatda rəməzlərdən istifadə ədəbiyyatın özünə xas spesifik cəhətləri ilə, dövrün, zamanın tələbi, hər hansı bir dini təriqət və ya cərəyanla, dini dünya görüşü ilə və s. əlaqədardır.

Məqalədə bədii ədəbiyyatda hərfi rəməzlərdən istifadə ilə bağlı fikirlər dahi şairimiz Füzulinin yaradıcılığından nümunələrə əsaslanır.

Açar sözlər: Klassik Şərq poeziyası, hərfi rəməzlər, ərəb əlifbası, rəməzlərdən istifadə

Ключевые слова: Классическая восточная поэзия, буквенные символы, арабский алфавит, использование символов

Key words: Classical oriental poetry, literal symbols, Arabic alphabet, use of symbols

Tarixdən məlum olduğu kimi, VII əsrdə ərəb istilasından sonra islam dinini qəbul etmiş bir çox dünya xalqları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri ərəb əlifbasını öz əsas yazı sistemə çevirdilər. Bu səbəbdən milli – mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən yazı nümunələri, klassik ədəbiyyatımızın inciləri, tarixi sənədlərin böyük əksəriyyəti və s. ərəb əlifbası ilə yazılmış və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Ərəb hərflərinin quruluşu, yazılış forması orta əsr şairlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran vasitə kimi, eləcə də bədii sənət nümunələrində - qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində gözəlin xarici görünüşünün, aşiqin eşq əlindən çəkdiyi cəfaların bədii təsvirində, əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, eləcə də gözəlliyin tərənnümü vasitəsilə oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəməz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir. Adətən, ağzın zərifliyi və danışq qabiliyyəti “mim” hərfi ilə, gözlər “sad” və ya “eyn” hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, qədd və qamət – “əlif” hərfi ilə verilirdi. Ədəbiyyatda rəməzlərdən istifadə ədəbiyyatın özünə xas spesifik cəhətləri ilə, dövrün, zamanın tələbi, hər hansı bir dini təriqət və ya cərəyanla, dini dünyagörüşü ilə və s. əlaqədardır. Professor M. Yusifova görə, “Rəməzlər cəmiyyət həyatının zəngin təcrübəsi əsasında yaranır və formalaşır. Rəməzlər cəmiyyət həyatında baş verən hadisələrin, ictimai,

mənəvi, əxlaqi, fəlsəfi, etik və mifik dünyagörüşünün canlandırılması vasitəsidir. Rəmzlər, bilavasitə, cəmiyyət həyatında qazanılmış təcrübənin canlandırılma vasitəsi olduğu üçün onları lal keçmişlərin dili də adlandırmaq olar. Rənz dili tarixlərin müasirləşdirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan xalqının bir çox tarixi təcrübəsi, məhz rəmzlər vasitəsilə çatdırılır.” (5. Səh. 243)

Öz yaradıcılığı, zəngin ədəbi, nəzəri, fəlsəfi və tərcümə irsi, əbədiyaşar poeziyası ilə ana dilli ədəbiyyatımızı ən yüksək zirvələrə qaldıran dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri, mahir söz ustası Məhəmməd Füzulidə də hərfi rəmzlərin mükəmməl nümunələrinə rast gəlmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında sənətkarlıq və məzmun xüsusiyyətləri ilə seçilən bədii əsərlərində Füzuli Quran ayələrinin müqəddəs hərflərini özünəməxsus tərzdə mənalandırır, onlara bədii don geyindirir.

Öz kökü ilə doğma torpağa, xalqına bağlı olan dahi şair əsərlərində Azərbaycan cəmiyyətinə yaranıb inkişaf etmiş rəmzlərdən ustalıqla və yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Füzuli yaradıcılığında geniş şəkildə işlədilən rəmzləri təhlil edən Nəsim Cümşüdoğlu yazır: “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin söz sənətində yaratdığı seyr və möcüzə neçə yüzillikdir ki, istər oxucuları, istərsə də araşdırılacaqları heyran və əfsuna salmışdır. Füzuli yaradıcılığının ayrı-ayrı cəhətlərini işıqlandıran çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq ulu sənətkarın söz xəzinəsinin açılmamış qatları, insanı düşünməyə vadar edən məqamları çoxdur. Mübaligəsiz demək olar ki, bu xəzinənin nə sonu görünür, nə də inciləri tükənir, bir sıra cəhətləri isə əlçatmaz zirvə kimi qalır. Füzuli söz sərraflı, sənət aşığıdır, ona görə hər bir rəmzi elə incə biçimli deyimlərlə verir ki, oxucu söz zərifliyi ilə məzmun incəliyi arasında heyran və sərgəştə qalır; Füzulinin işlətdiyi hər bir söz seyr düzümündə adi sözlükdən çıxaraq obraza, rəmzə və işarəyə çevrilir...” (3. Səh. səh.8, 160, 263.)

Hər beyti, hər misrası bir rəmzi mənə yükünə malik Füzuli yaradıcılığında müxtəlif çeşiddə poetik fiqurların işlədilməsi, Quran ayələrindən və surələrindən məharətlə bəhrələnmə, dilimizin incəliklərinə dərinliklərlə bələd olma bacarığı, mənə dərinliyi ilə yanaşı, hərfi rəmzlərdən istifadə zamanı da ən yüksək səviyyədə özünü göstərir.

Məsələn; Şair “lam”(ل) və “ya”(ي) hərflərini təkrar yazmaqla “Leyli”(ليلى) adının alındığını ustalıqla bədii təsvirini aşağıdakı kimi verir:

Bir səfhədə “**lam**” ü “**ya**” mükərrər,
Yazardı onu, qıldadı əzbər.

Nəsim Cümşüdoğlu “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” əsərində Füzulinin söz sənətində gerçəkləşən rəmzləri, işarələri iki hissəyə ayırır:

“A.Zahiri işarələr.

B. Başqa rəmzlər.” (3. Səh.11)

Professor Mübariz Yusifov Füzulidə işlənən, həm zahiri mənə, həm də daxili məntiqi cəhətdən vəhdət təşkil edən zəngin və rəngarəng rəmzləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “1) söz rəmzləri; 2) mətni rəmzlər; 3) hərfi və işarə rəmzləri.” (5. Səh. 246.)

Klassik ədəbiyyatda ən çox rast gəlinən bənzətmələr içərisində qamətin, üzün, qaş – gözü, ağız – dodağın arifanə məzmunlu qarşılaşdırılma rəmzləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Zahiri işarələrdən danışan tədqiqatçı Füzuli qədd və qamətin zahiri görünüşünə görə “əlif” (ا) hərfinə bənzədilməsini belə şərh edir:

Əlif qədin həvəsi çəkdi sinəm üzrə nişan
Ki, yoxluğun qələmi xəttin etdi bizdə əyan.

Digər bir nümunə “riza” sözündə olan hərflərin say məzmunu əsasında mənalandırılması baxımından diqqəti cəlb edir:

Anla ki, **rizanın** min bir ədədi
Alınmış Allahın min bir adından.

رضا – sözündəki hərflərin say məzmununa diqqət etdikdə ر – 200, ض – 800, ا – 1-ə bərabərdir. Bu rəqəmlərin cəmi 1001ədir ki, bu da Allahın min bir adı mənasını verir.

Sözün dəyəri, hikmət və gözəlliyi müqəddəs hərflərlə yazılan Quran ayələrində əksini tapmışdır. Sözə dəyər verən dahi şair az sözlə dərin mətləblər bildirməyin vacibliyini dönə - dönə qeyd edir. Bu baxımdan şairin bir beytini vermək yerinə düşərdi:

Min ikən qədrü qiymətin bir olur,
Müztərib olsa qəlbin, ey arif!
Eylə təskini-qəlb hasil kim,
Əlfi təhriki-qəlb eylər **əlif**.

Müztərib -1) qızıışmış, həyəcanlanmış; 2) rahatsız, nigaran qalmış; 3) aydın olmayan, məchul; 4) dolaşmış, qarma – qarışmış; 5) həyəcanlı, iztirablı (yuxu); 6) bulanmış (su); 7) kələ - kötür (yol)

“Əlf” ərəbcə min deməkdir, “əlif” isə əbcəd hesabında birdir. Şair insanlara öz hərəkətlərində, davranışlarında diqqətli olmağı məsləhət görür. Çünki səbirsizlik, düzgün olmayan hərəkət insanın min olan hörmətini bir edər, onu hörmətdən salar.

Doğruluq ilə hərflərə sədrdir əlif,
Ya hərfini ayağə buraqmışdır evicac...
Ya ixtilatı ilə sərir oldu payimal,
Başda məqam tutdu əlif nüsrətilə tac.

Beytin zahiri mənası belədir: “Əlif” hərfi doğruluq, ucalıq, “ya” hərfi isə ayrılıq (“evicac “ ayrı – üyrü olma, ayrılıq) rəmzidir. “Əlif” hərfi öz zahiri görünüşünə görə, ərəb əlifbasının birinci, “ya” hərfi isə sonuncu hərfləridir. Əlif başda duran, Ya payimal (Payimal, yaxud pamal f. پامال 1.ayaq altında qalan, təkəlti, ayaqaltı; 2. Məc. məhv olan.) olandır.”

Rəmzlərdən, obrazlardan, sətirləti ifadələrdən ustalıqla istifadə edən dahi şair beytdə bir təzad yaratmışdır. İnsanları “ya” hərfi kimi ayaqaltında qalan olmamağa, yataqda yuxuya gedərək fürsəti əldən verməməyə, düzlük, doğruluq yolunu tutaraq “əlf” hərfi kimi başda tac olmağa, ucalmağa səsləyir. “Tac” sözünün içində əlif hərfi yazılır, “əlif” həm də ucalıq rəmzidir, ye hərfi isə yazılmaz. (تاج)

Füzuli divanının dibaçəsi

İlahi, bu gözəl sevgilini və lətif nümunələri ki, lütfünün bəzəkçisi çöhrəsinə bəzək vermiş və yaraşıq verən köməkçin hüsnünün yaraşığını kamal rütbəsinə yetirmişdir, ümumiyyətlə, bütün fəsad əhlindən, xüsusilə üç alçaq tayfadan himayət qalanda mühafizə edəsən, toxunulmaz saxlayasan.

Biri o qabiliyyətsiz katib və cahil imla yazdırandır ki, səhv yazan qələmi, savadın əsasının külüngü və kədər təsirli qələmi bəzəkli binanın "memarındır". Gah bir nöqtə ilə "məhəbbət"i "möhnət" göstərər və gah bir hərf ilə "nemət"i "nəqmət" oxudar.

محبت – محنت
نعمت – نعمت

möhnət – sınaq (ə.), ağır iş (f.)

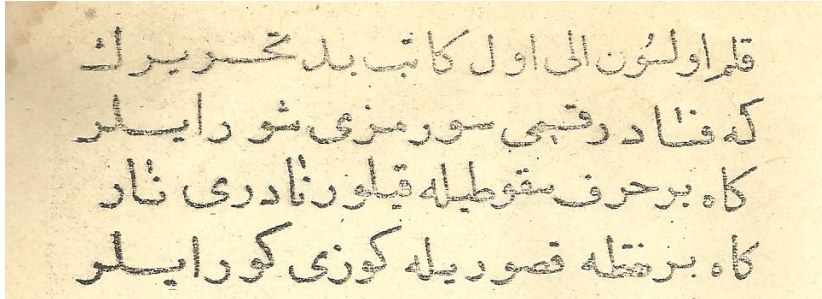
nemət – 1) yaxşılıq, ehsan bəxşiş; 2) sərvət, dövlət; 3) yeyiləcək və içiləcək şeylər, xüsusən, çörək.

nəqmət – 1) cəza vermə; 2) qan alma, intiqam.

Füzuli yaradıcılığında hərfi rəmzlərin işlənmə məqamlarından danışarkən böyük söz ustasına dünya şöhrəti gətirən türkcə divanının dibaçə (müqəddimə, giriş) hissəsində yer alan aşağıdakı məşhur şeir parçasını da nümunə göstərmək olar:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözüümüzü şur eylər.

Gah bir hərf süqut ilə qılır nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsur ilə gözü kur eylər.

Şair qarışıq yazması səbəbindən sözü müzəşur (سوز - شور), sözdəki hərfi yazmamaq səbəbindən nadiri nar (نادر - نار), bir nöqtəni yazmamaqla gözü kur (کور - گوز) edən pis yazan (düzgün yazmayan) katiblərin əlinin qələm olmasını diləyir. کور – گوز sözlərində bir nöqtə həm də gözün giləsinə - göz bəbəyinə işarə kimi də başa düşülə bilər. Məlum olduğu kimi, gözün giləsinin, nöqtənin olmaması da korluğa səbəb olur.

Bacarıqsız şeir deyən pəltək dili lal olsun ki,

Ondan şeir inciləri səpələnmişdir.

Onun məntiqi qəziyyələri nəticə verməkdən ari etmiş,

Onun təsrifi **zəmməli** sözləri **kəsrəli** etmiş.

Bildiyimiz kimi, ərəb əlifbası konsonant əlifbaya aiddir. Belə ki, bu əlifbada sait həflər yoxdur. Kəlmələri düzfün tələffüz etmək üçün bir sıra işarələr ixtira edilmişdir ki, oxucu mətndəki sözlərə münasib surətdə bu saitləri tapıb lazım olan yerlərdə deyir. Sözləri “yardımçı işarələr”, “hərəkətlər” və ya “zirü zəbər” də adlanan bu işarələrin köməyi ilə düzgün oxumaq olur.

“Zəmmə” də həmin yardımçı işarələrdən biridir. Bu termin ərəb dilinə məxsusdur, “artırmaq, əlavə etmək” anlayışı ilə bağlı sözdən alınmışdır. Çox vaxt ərəb dili tələffüzü ilə “dammə” kimi qeyd edilən bu işarə fars dilində “piş” (ön, qabaq) adlanır. Bu işarə həflərin üstündə qoyulur: eynilə vergül işarəsini xatırladır, lakin ona nisbətən bir qədər şaquli görünür. Dəftər milinə münasibətdə görünüşü belədir. - Zəmmə işarəsi hərəkətlənmiş mətnlərdəki milli sözlərimizdə bütün dodaqlanan saitlərə eyni dərəcədə aid olmuş, hansı hərfin (səmit işarəsinin) üstündə qoyulmuşsa, o hərfdən sonrakı bu və ya digər dodaqlanan saiti bildirmişdir.

“Kəsrə” termini də ərəb mənşəli “kəsr” sözündən alınmışdır. Farslar ona “zir” (yəni “alt”) deyirlər. Bu sözün ərəb dilində bir neçə mənası vardır. Mənalardan biri natamamlıq, yarımçıq qalma kimi izah oluna bilər. Dilimizdəki “kəsir” sözü də həmin anlayışla bağlıdır. Kəsrə işarəsi həflərin altında qoyulur. Kəsrə işarəsi milli sözlərimizdə əsasən ı, i saitlərini, bəzi əlyazmalarda e saitini ifadə edir. ت

Son olaraq, istər klassik, isərsə də aşiq ədəbiyyatında hərfi rəmzlərə müraciət edilməsinin əhəmiyyətini belə ümumiləşdirmək olar:

“a. Rəmzi üslubda yazılan əsərdə potensial şəkildə bir deyil, bir neçə mənalara gizlənib. Bunu anlamaq üçün oxucunun zəhni, ruhu və bəşirəti hərəkətə gəlir və əsərin iç qatında gizlənən mənanı yozmağa çalışır. Düşüncə və duyğuların belə bir çevik hərəkətdə olması həm zəhni itiləşdirir, onu donuq halda qalmaqdan saxlayır, həm psixologiyani yeknəsəqlikdən və cansızıcı vəziyyətdən qoruyur, həm də bədii zövq oyadır;

b. Belə bir üslubda hissi məfhumlar və hətta təbiət ünsürləri– göy, günəş, dağ, çöl, ağac, gül və s. qeyri-hissi mənalara yönəlir, onların məzmun tutumu genişlənir və dərinləşir, bəlli

sözlər bəlli olmayan metafizik aləmə yol açır. Bu həm də bir dərkətmə üsuludur və həmin gizli mənalara misal yolu ilə, analoq qurmaqla ifadə etmək olar, buradan alınan məna incəliklərini isə yalnız bədii zövq sahibləri bilir.

c. Bədii-rəmzi ifadə tərzii hissi aləmlə metafizik aləm, maddi yer ünsürü ilə ruhani səmavi ünsür, gerçəkliklə xəyal arasında körpü və ünsiyyət yaradır, bu isə qəlbə və könülə təskinlik və psixoloji rahatlıq gətirir. Rəmzi ifadə tərzii çevik, daim hərəkətdə olan, çoxqütblü, çoxqatlı, çoxsəslili (polifonik), çoxyozumlu və çoxmənalıdır, eyni söz və məfhum müxtəlif kontekstdə və mətnədə fərqli məna incəliklərinə malik ola bilər” (4. Səh.30).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Adilov M., Azərbaycan xətləri., “Hikmət” № 1, 2003., səh. 130.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, 2006.
3. Cümşüdoğlu N. “Füzulinin sənət və mərifət dünyası”, Bakı – Tehran, 1997.
4. Göyüşov N., Nizami və poetika., HİKMƏT .№ 19, 2012., səh. 30.
5. Yusifov M. Füzulinin söz dünyası, Elm və təhsil, Bakı, 2011.

Elektron resurslar

6. Vikipediya:Ərəb əlifbası ilə yazı qaydaları
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_alphabet#Ligatures
8. <http://big.az/forum/index>. Ərəb əlifbası.
9. http://az.wikipedia.org/wiki/Divani_xətti
10. <http://az.islam.az/article/a-145.html>
11. <http://favaid.com/forums/lofiversion/index.php?t19.html>
12. musavat.com/.../müsəlman-aləmində rəqəmlər_115535.html
13. <http://www.milli.az/news/culture/160032.html>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БУКВАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗЦОВ В ПОЭЗИИ ФИЗУЛИ)

Маликова Гюлара Алкаид кызы

Резюме

Как известно из истории, после арабского нашествия в VII веке многие народы мира, в том числе турки Азербайджана, принявшие исламскую религию, превратили арабский алфавит в свою основную систему письменности. По этой причине образцы письменности, отражающие наши национально-нравственные ценности, жемчужины нашей классической литературы, подавляющее большинство исторических документов и т. д. написан арабским алфавитом и сохранился до наших дней.

Строение и форма арабских букв были в центре внимания средневековых поэтов. В классической восточной поэзии, в том числе в произведениях, написанных на религиозно-мистическую тематику в азербайджанской литературе, как средство объяснения и передачи слова Божия, а также в образцах художественного искусства - газелях, одах, маснависах и других видах поэзии, в художественное изображение облика красавицы и страданий влюбленного от рук любви, чтобы усилить воздействие произведения, а также повлиять на эстетический вкус читателя через прославление красоты, передать глубокий смысл в нескольких словах, буквы арабского алфавита использовались для обозначения символов и знаков. Обычно изящность рита и умение

говорить придавала буква «мим», глаза — буква «сад» или «эйн», хал — точка, а кадд и гамат — буква алиф. Использование символов в литературе зависит от особенностей литературы, требований времени, какой-либо религиозной секты или течения, религиозного мировоззрения и т. д. В статье дается и комментируется использование буквенно-знаковых символов в творчестве великого азербайджанского поэта Физули.

THE USE OF LITERAL SYMBOLS IN FICTION (BASED ON EXAMPLES OF FUZULI'S POETRY)

Malikova Gulara Alqaid

Summary

As it is known from history, after the Arab invasion in the 7th century, many people in the world, including the Turks of Azerbaijan, who adopted the Islamic religion, turned the Arabic alphabet into their main writing system. For this reason, examples of writing reflecting our national and moral values, pearls of our classical literature, the vast majority of historical documents, etc. were written in the Arabic alphabet and have survived up until now.

The structure and of Arabic letters the form of writing were the focus of attention for mediaeval poets. In classical Eastern poetry, including works written on religious and mystical topics in Azerbaijani literature, as a means of explaining and conveying the word of Allah, as well as in examples of artistic art-ghazals, odes, masnavis, and other types of poetry-in the artistic depiction of the beauty's appearance and the sufferings of the lover for the love so as to increase the impact of the work as well as to influence the aesthetic pleasure of the reader through the glorification of beauty, to convey a broad and deep meaning with few words, the letters of the Arabic alphabet were used as symbols and signs. Usually, the elegance of the mouth and the ability to speak were given by the letter "mim," the eyes by the letter "sad" or "eyn," hal by a dot, and qadd and gamat by the letter alif. The use of symbols in literature is related on the specific aspects of literature, the demands of the time, any religious sect or movement, religious worldview, etc.

The article gives and comments on the use of alphanumeric symbols in the work of the great Azerbaijani poet Fuzuli.

Rəyçi: dosent Solmaz Axund qızı Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 11 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 dekabr 2024-cü il